

1989

ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

A TÁRSADALMI CSELEKVÉS LEHETŐSÉGEI

A szegedi konferencia (1989. november 28–30.) előadásából

BIBÓ REHABILITÁCIÓJA 1989-BEN: A RENDSZERVÁLTÁS ELŐMOZDÍTÓJA ÉS AKADÁLYA¹

Bibó István leginkább az 1956-os forradalom hőseként került be a

BALOG IVÁN

köztudatba. 1989 előtt azonban csak az emigrációban és az ellenzék soraiban tekintették annak. A kommunista hatalom szemében a forradalom résztvevői a legjobb esetben megtévedt emberek voltak, vezetői azonban egyenesen a nép ellenségeinek számítottak. Az MSZMP verziója szerint 1956 közvetlenül 1920 örököse, az ellenforradalmi rendszer visszaállításának kísérlete volt; innen is kapta hivatalos elnevezését is (ahogy – jegyezzük meg! – az ellenforradalmi rezsim pedig az 1919-es kommün „forradalmával” szemben definiálta magát). E narratíva szerint az 1956-os felkelés – kihasználva a Rákosi-féle személyi kultusz idején elkövetett korábbi hibákat – vissza akarta állítani a Horthy-rendszert, és restaurálni a kapitalizmust is, vagyis a nép vagyonát vissza kívánta szolgáltatni a nagytőkéseknek és a nagybirtokosoknak, és újra a nép nyakára ültetni a klérust és a darutollas csendőröket. Aki ilyet tesz, aki újra a kizsákmányolók jármába akarja hajtani az országot, azzal szemben a legszigorúbb büntetéstől: a kivégzéstől sem szabad visszariadni. Hasonló a helyzet a felkelés ama célkitűzésével is, amellyel a szovjet csapatok kivonulását akarták elérni: ha sikerrel jár, a következmény az imperialista hatalmak térnyerése lett volna, ami a külföldi nagyburburzoázia jármába hajtotta volna a magyar dolgozókat. Annak, aki ezt az elbeszélést dekonstruálni akarta,² olyan 56-os politikusokkal és programokkal kellett előhozakodnia, akik/amelyek fel akarták számolni

a proletárdiktatúrát, az alapvető emberi szabadságjogok lábbal

tiprását anélkül, hogy mintegy visszafelé forgatnák a történelem kerekét: nem kértek sem a kizsákmányoló nagytőkések túlhatalmából, sem pedig a horthysta reakció irredenta, antiszemita, sovinszta demagógiájából, és meg kívánták őrizni a termelőeszközök társadalmi tulajdonát. Szocializmust akartak, de politikai demokráciával párosítva. Ha sikerülne ilyen, autentikus mintaadó figurákat találni, a kádárista propaganda aljas hazugságai leleplezhetők volnának, és be lehetne bizonyítani, hogy 1956-ban nem ellenforradalom volt, hanem eszményien tiszta, csodálatos forradalom, amely nem a reakció, hanem az igazi, demokratikus szocializmus felé vezető utat mutatta volna meg országunknak, sőt a világ többi népének is.

Ez az elbeszélés nyilvánvalóan a mártírium motívumára épül: arra, hogy az igaz ügyet képviselő emberek egy csoportját alaptalanul vádolták meg, amiért nekik elégtételt kell szolgáltatni. Úgy is mondhatnánk, hogy rehabilitálni kell őket, ahogyan az ugyancsak ártatlanul meghurcolt Rajkot is – ezért is nevezhetjük ezt a beszédmodot rehabilitációs jellegűnek, amelyet a nagy különbségek ellenére a kommunista Rajk ügyével rokonít az is, hogy nem kérdőjelezi meg azt az előfeltevést, hogy a szocializmus ügye igaz ügy, a kapitalizmusé pedig nem az. E rehabilitációs beszédmod számára Bibó ideális kultusztárgyként kínálkozott: egy szocialista, aki egy pillanatra sem engedett az 1920 és 1944 közötti időszak restaurációjára irányuló törekvéseknek, és a tőkés rendet is következetesen elutasította, vagyis vele kapcsolatban bármiféle ellenforradalmat emlegetni nyilvánvaló justizmord volt. Ugyanakkor soha nem paktált le a Kádár-rendszerrel, tehát ez irányba sem tett semmiféle elvtelen engedményt. Emelt fővel vállalta a belső emigrációt a vele járó mellőzöttséggel, kizsájtottsággal, nyomorral együtt. Támadhatatlan erkölcsi

1 ■ Az SZTE ÁJTK Politológia Tanszéke által 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei címmel rendezett konferencián november 29-én tartott előadás szerkesztett változata. Vö. Balog Iván: *Bibó István recepciója – Politikai ártértelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2010.

2 ■ Ez főleg a *Bibó-életrajz*ban érzékelhető: *Bibó-életrajz* – II. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Bp.–Bern, 1991.

tekintélynek számított. Személyében képviselte mindazokat az egész életükben megbélyegzett, háttérbe szorított embereket, akik részt vettek a forradalomban, és később sem adták fel elveiket.

1989 májusában a Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciát rendezett Szegeden, amely aktuálpolitikai nézőpontból mérlegelte, hogyan ültethetők át a gyakorlatba itt és most Bibó gondolatai. Ekkorra Bibó egy csapásra a lehető legaktuálisabbá vált, mellőzöttsége véget ért. Míg azelőtt gondolatai csak a tiltott és a túrt kategóriában léteztek, most hirtelen a hivatalos ideológia rangjára kezdtek emelkedni. Hívei korábban a margón, legfeljebb félellenzékből hallathatták a hangjukat, most azonban „éljen Bibó!”-t kiáltva hatalomra lehetett jutni vagy a hatalomban maradni.

A konferencia összehívására Bibó István halálának 10. évfordulója adott alkalmat, de inkább arra nyújtott kiváló lehetőséget, hogy a BIEB megalakításán megjelenő politikai erők a várható gyökeres fordulat utáni időkre készülve felmérjék egymást, és tesztelhesék politikai elképzeléseiket a rendszerváltás előestéjén.

A konferencia előadói egyvalamiben egyetértettek: abban, hogy nemet mondanak a fennálló rendszerre, és igent Bibóra mint az antikádárizmus szimbólumára. Májusban már mindenki belátta, hogy ha Bibó hősként ünnevelt kultuszfigurává válik, akkor „az 1956-ban ellenforradalom volt” tétel, az egypártrendszerű diktatúra fenntartásának első számú ideológiai támasztéka romba dől, a pártállami berendezkedéssel együtt.

Az viszont még egyáltalán nem volt világos, hogy az összeomló régi helyett mi van kiépülőben. Eppen ennek tisztázásához nyújtott kiváló alkalmat Bibó életműve s ezen belül különösen a harmadikutassága. Az állásfoglalás e pontban lakmuspapírként mutatta, merre haladnak a felszólaló politikusok, ideológusok, közéleti emberek, és mit tartanak zsákutcának. A vita tulajdonképpen akörül folyt, lehetséges és kívánatos-e 1989 májusában Magyarországon a bibói harmadik út.

Nézzük előbb azokat a hozzászólókat, akik maguk is a harmadik út híveként szóltak, és ebben Bibót jelölték meg szellemi elődjükként. Van, akinél ez csak az önigazgató szocializmus melletti állásfoglalásban és a nagy magántulajdon, sőt a piacosság elvetésében nyilvánult meg. Szalai Pál úgy fogalmazott, hogy „a piacgazdaság ráöntése Magyarországra ma egy nagyobb katasztrófával járna, mint amennyi van”.³ Más felszólalóknál viszont egy sajátos magyar út követését is jelentette, amit az urbánus Szalai viszont határozottan elvetett.

Sebestyén László, az egykori Petőfi Párt vezetőségi tagja kifejezetten így határozta meg a harmadik út lényegét: „A szárszói konferencián ez jelképesen így hangzott el, Németh László azt mondta: »Vitatkoznak azon, hogy Új-Guinea kié legyen, a hollandoké-e vagy az angoloké, és akkor feláll egy pápu, és akkor ő azt mondja, legyen a pápuaké.«”⁴ Hasonló szellemben nyilatkozik a Magyar Demokrata Fórum vezetője, Bíró

Zoltán is *Ismét harmadik út, saját út* című előadásában.⁵ A koalíciós idők Bibójára hivatkozik, aki szintén óvott mind a keleti, mind a nyugati modellt egyoldalú másolásától, és olyan vegyítésüket javasolta, amely hazánkat akár mintaaországgá is teheti. A mostani konstellációból sem következik – folytatja Bíró –, hogy „a politikai monopóliumok és diktátumok helyébe most a gazdasági monopóliumok uralmát építségünk és az ideológiai, politikai oligarchia helyébe magunkra szabadítsunk egy új fináncoligarchiát”.⁶ És mire támaszkodna az alternatíva? „Ez az erő mindenekelőtt a kisemberek sokaságában van, a kisvállalkozások, kissovetkezetek, a kis- és középzemek lehetőségeiben.”⁷

Bíró Zoltán tehát Bibót a nemzeti öncélúság⁸ híveként állítja elé, jóllehet Bibó számos művében elvetette ezt a felfogást – ő a szocializmus és a kapitalizmus közötti harmadik utat hirdette, nem egy sajátos magyar modellt. Bíró Bibó-olvasatát ugyanakkor az indokolja, hogy a kispolgárosodás programját hirdeti, és ebben is Bibót tekinti előképnek, aki a polgárosodást illetően valóban ezen a platformon állt. Ha azonban Bíró igazi üzenetét meg akarjuk fejteni, emlékezzünk meg előbb a konferencia legfontosabb eseményéről: az ország akkor első számú, legbefolyásosabb, legnépszerűbb politikusa, Bírónak és pártjának politikai szövetségese az akkor még hatalmon lévő MSZMP-ben, Pozsgay Imre üdvözölte a konferenciát és Bibó eszmeiségét, majd Bíróval együtt távozott.

A konferencián azonban nemcsak a népnemzeti irányzathoz tartozók tartottak előadást, hanem a Kádár-rendszer volt demokratikus ellenzékének képviselői is, akik közül később többeket is az SZDSZ színeiben láttunk viszont. Egy-két kivétellel mindegyikük eleve a harmadik út problematikájáról adott

3 ■ Szalai Pál: Hozzászólás. In: *A Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciája. Szeged, 1989. május 12–14.* Kézirat. SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény. Dokumentumtár. Lista hagyatéki anyagokról, kéziratokról, dokumentumokról. 8-as dosszié, 1989. 2. old.

4 ■ Sebestyén László: *BIEB*, 2. old. Vö. Németh László: Második szárszói beszéd. In: uő: *A minőség forradalma – Kisebbségekben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok.* II. Püski, Bp., 1992. 1279–1291. old.

5 ■ Vö. Bíró Zoltán: *Saját út.* Eötvös, Bp., 1988.

6 ■ Bíró: in: *BIEB*, 28. old.

7 ■ Uo. Bibó a parasztpolgárosodásról: Bibó István: *[A Nemzeti Parasztpártról]*. In: uő: *Válogatott tanulmányok I–III.* Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István – Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Bp., 1986. II. köt. 399–443. old.

8 ■ Erről lásd Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Bp., 2001.

9 ■ Szabó Miklós: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989. 7. old.

10 ■ Uo. 10. old.

11 ■ Dénes: *Európai mintakövetés.*

12 ■ Szabó: Hozzászólás, 10. old., vö. Uő: Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 2000. 1. szám, 53–58. old.

13 ■ Pető Iván: Hozzászólás. In: *BIEB*, 3. old.

14 ■ Bozókai András: Hozzászólás. In: *BIEB*, 3. old.

15 ■ Szalai Júlia: Hozzászólás. In: *BIEB*, 6. old.

16 ■ Juhász Pál: Hozzászólás. In: *BIEB*, 2. old.

17 ■ Uo. 4. old.

18 ■ Uo.

elő, vagy hozzászólóként erre reflektált. Ők azonban különböző hangsúlyokkal bár, de elvetették a harmadik út gondolatát.

Ebből a szempontból Szabó Miklós fogalmazott a legvilágosabban. Előbb felvázolta a harmadik út európai és hazai fogalomtörténetének csomópontjait: ez a kategória olyan társadalmi rendszert jelöl, amely a – marxi értelemben vett – kapitalizmus és a szocializmus helyett egy kistulajdonosi dominanciájú vegyes gazdaságban gondolkodik, de jelenti a köztes-európaiságot is, amely két nagyhatalom között próbál meg semleges maradni. Ami Bibót illeti, az ő harmadikút-konceptiója 1956-ban vált jellegadóvá. Ha akkor az utca emberét megkérdezték, akar-e kapitalizmust, ugyanolyan őszinte nemmel felelt, mint arra, kell-e neki a szocializmus. A „mit akar hát?” kérdésre pedig így felelt volna: „olyan rendszert akar, amely mindkettő előnyeit egyesíti, és mindkettő hátrányaitól mentes. A Nyugattól átveszi a nyugati élet-színvonalat és a nyugati demokráciát, és a Keletől azt, hogy nincsenek gazdag emberek.”⁹

Ez azonban a múlt: ma a harmadik út már egészen mást jelent – folytatta Szabó. Ma a keleti modell az elmaradottságot jelenti, mégpedig olyan mértékű fejletlenséget, ami történelmünkben soha nem látott mértéket öltene, és a harmadik világba való lesüllyedést jelentené. A harmadik út ideológiája 1989-ben nem egyéb, mint a harmadik világhoz tartozás ideológiája. Ma már semmi értelme a bandungi elvekre hivatkozni, ezzel csak a kőkorszakba bombáznánk vissza az országot. A harmadik út a másodikkal együtt egyértelműen megbukott: „vonzó gondolati kíséret volt, amíg két uralgó társadalmi rendszer helyett keresett más megoldást, de tévút, ha korszerűség és elmaradottság között keres köztes megoldásokat.”¹⁰ Szabó tehát a modernizációs diskurzust, az „európai mintakövetés”¹¹ politikai nyelvét használta, mondván: a nyugati modellnek nincs alternatívája. A szerző, akinek egyik legfőbb erénye a szellemesség, szándékosan kihegyezett megfogalmazással él, amelyből a nyílt cinizmus sem hiányzik: „Eredményesnek a lebecsült közönséges utánpótlás mutatkozott, a modern világ intézményeinek a lehető legnagyobb mértékben – így tehát a helyi sajátosságok nélkül – való meghonosítása.”¹² Szabó Miklós tehát nagyon jól érzékelte, milyen célokra próbálják meg felhasználni a rendszerváltás küszöbén az 56-os eszméket és a bibóizmust, melyeket a hősi múltnak kijáró tisztelettel meghaladottnak minősít.

Hasonló következtetésekre jut Pető Iván, aki Bibó kispolgárosodási és parasztpolgárosodási programját teszi mérlegre. Ami a polgár szó „citoyen” és „városi” értelmét illeti, egyetért Bibóval, de a burzsoát illetőleg nem. Szabó Miklósnál óvatosabban fogalmaz, de ő sem kertel azzal kapcsolatban, hogy igazi polgárosodás csak akkor képzelhető el, ha van kizsákmányolás is:

„A polgárosodás azonban – bármily sajnálatos is – nem létezhet az ún. tőkés termelési, azaz az

alapjában véve a tőke hozamát méltányoló rend, nagy tömegek alkalmazotti viszonyba kerülése (ez felel meg a kizsákmányolás kifejezésnek) nélkül.”¹³

Míg Bíró és Pozsgay egymás közt továbbra is redisztribútorként próbál osztozni a hatalmon, Pető érezhetően maga is szívesen válna burzsoává, és nem ódzkodna a kizsákmányolástól sem. Petőhöz és Szabóhoz hasonló szellemben érvel Bozóki András is, azzal a különbséggel, hogy a kapitalizmus hirtelen bevezetése esetén ő latin-amerikanizálódástól tart, amely azonban szerinte feltartóztathatatlan folyamat. Jó lenne ugyan

„határozott reprivatizációval és deregulációval a második gazdaságban meglévő energiákat mozgósítani, hogy létrejöjjön [...] valamiféle nemzeti polgárság, [...] belülről, egy belső tőkefelhalmozódás útján [...]. A probléma ezzel az, hogy ez nagyon hosszú távú folyamat, és annyira felgyorsultak az események Magyarországon, hogy nagy kérdés, hogy erre van-e idő. Valószínűleg nincs...”¹⁴

Érzékletesen fejezi ki ezt a búcsút Bibótól Szalai Júlia. Azzal indítja előadását, hogy a koalíciós idők Bibója neki azért példaértékű, mert az 1945-ös összeomlás utáni regenerálódást a személyi autonómiára, az egyenes emberi tartásra igyekezett alapozni, és ez a várakozása a második társadalomban lejátszódó polgárosodásban igazolódott is. Azt is látnunk kell azonban – teszi hozzá –, hogy „ez a kispolgárosodás tulajdonképpen be is fejeződött”.¹⁵

A legdifferenciáltabb Bibó-kritikát a konferencia legmélyültebb előadása prezentálta, Juhász Pálé. Bár csak ritkán említi Bibó nevét, szinte végig őrá, illetve még inkább a kurrens bibóista ideológmákra reflektál, azaz a civil társadalom és a „szabadság kis körei” mítoszára, az eltűnt autonómiakultuszra:

„Ami az utóbbi időben előtérbe került, és amit – érthetően – a gazdaságszociológus bizalmatlansággal néz, [...] az állam és a civil társadalom duáljában próbálja [...] értelmezni a magatartásokat...”¹⁶

továbbá: „A dolog [...] borzasztóan egyoldalú és veszélyes [...] A civil társadalom önvédelme és [...] autonómiája túllépett egy racionális léptéken [...] Rossz kiegyezést csinálunk, tehát egy újjátermelődött rendies kisebbség túl jó pozícióba kerül a továbbindulásnál.”¹⁷

Juhász egyre csipősebb gúnnyal ostromozza az autonómia mindenek fölötti abszolutizálását:

„Ha valóban olyan nagy, abszolút értéknek kellene tekinteni a polgári világ autonómiáját az állam ellen, akkor azt kéne mondanunk, hogy a kora feudális prédáló állam volt a legfejlettebb társadalom.”¹⁸

A végkövetkeztetése:

„Szinte bizonyos, hogy az önkormányzatoknak ez a generális értelmezése, amikor legkülönbözőbb életszinteket akar önkormányzati felügyelet alá helyezni vagy önkormányzatok birtokába rakni, logikailag is abszurd. A különböző szabadságok menthetetlenül ütköznek egymással, és nem lehet más, mint hogy a szabadságokat hierarchizáljam.”¹⁹

Aki tehát fél rendszerváltást, tehát demokratikus szocializmust akart, igent mondott Bibó harmadik-utasságára. Akik viszont teljes rendszerváltást kívántak, elvetették, és a második utat, a nyugati modellt választották: parlamenti demokráciát és kapitalizmust a magántulajdon mindenféle korlátozása nélkül. A konferencián a demokratikus szocialisták voltak az igazibb bibóisták, mert Bibó is csak a diktatórikus szocializmusra mondott nemet, a kapitalizmus restaurációját azonban ellenezte, még demokratikus, parlamentáris keretek között is. Bibóizmusuk azonban nacionalizmussal párosult, ami viszont már Bibó eszméinek eltorzításából táplálkozott, aki mindig is elvetette a harmadik út mint speciálisan magyar út értelmezését. Ez a bibóizmus ráadásul egy „szemmel tartott demokráciát”, tekintélyuralmi elemekkel vegyített többpártrendszerű berendezkedést erősített volna: a pozsgayzmust.

Az akkori recepcióban Bibó nem a szocializmus, hanem az egypártrendszer felszámolásának volt a kultuszfigurája. Bibó és vele együtt az 1956-os forradalom rehabilitációja igazolást adott a szakításra a kádári örökséggel és az előző rezsim elitjének leváltására, de nem válhatott egy alapvetően másfajta társadalmi rendszer megalapozásának alapító aktusává. A rehabilitáció a proletárdiktatúra bukásának, nem pedig a rendszerváltás eredetének a mítosza.²⁰ Ezt azért nehéz megérteni, mert 1956 még mindig „olyan múlt, ami nem múlik el”,²¹ ami megnyomorított életekben, soha be nem gyógyítható sebekben él tovább. A megértés hiánya azonban akadályozza, hogy Bibóról a rendszerváltás után is koherens értelmezések szülessenek, ez a hiány pedig az újabb „Bibó-felejtés” fölötti, immár hiábavaló lamentálást táplálja.²² Hiábavaló, mert egy szocialista forradalmár politikus a legjobb, legtisztább szándékkal sem lehet mindenféle manipuláció nélkül hitelesen megünnepelni egy olyan rendszerben, amely visszaállította a tőkés rendet. □

19 ■ Uo. 9. old.

20 ■ Erről lásd György Péter: *Néma hagyomány: kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. A régmúltól az örökségig.* Magvető, Bp., 2000.

21 ■ 1956 „forró emlékezet” mivoltáról lásd Gyáni Gábor: Az '56-os mítosz, az emlékezet tere. In: uő: *Relatív történelem.* Typotex, Bp., 2007. 155–166. old.

22 ■ Ehhez lásd Balog Iván: Bibó István aktualitása. *Eszmélet*, 2011. 90. szám, 169–174. old.

A BUKSZ – BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE ÉS A HAJNAL ISTVÁN KÖR MEGSZÜLETÉSE

Az 1970-es évek végétől egyre intenzívebb informális szakmai

GYÁNI GÁBOR

közélet bontakozott ki Magyarországon, ezáltal a bibói „szabadság kis köreinek” az ideálját a gyakorlatba átültető társas körök kezdtek behálózni a budapesti értelmiség világát a rendszerváltásig tartó bő egy évtizedben. A nem közvetlenül politikai, közvetve azonban mindig rendszerkritikus, a második nyilvánosság keretében szerveződő, ellenzéki töltetű informális körök gyakran a marginális, többnyire pályakezdő kutatók és értelmiségiek szociabilitásának adtak teret. Ráadásul egyre több szál kapcsolta őket egyes kutatóintézetekhez, mindenekelőtt az MTA Történettudományi Intézetéhez, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéhez vagy a Központi Statisztikai Hivatalhoz. A szociológiai és a filozófiai akadémiai intézetek a hetvenes évek derekán elszenvedett retorziók miatt ekkor némileg kiestek a látókörből, jöllehet akárcsak egy évtizeddel korábban még főleg onnan érkeztek ösztönző impulzusok, a nyitottabb társadalmi gondolkodást

előmozdítandó.¹ Különösen az 1945–1950 között születettek

nemzedéke, az ún. 68-as generáció képviseltette itt magát nagy számban. A NER ideológusai és politikusai által manapság sűrűn megfogalmazott véleménynel szemben biztonsággal kijelenthető: a 68-as nemzedéknek oroszánrésze volt az 1989-es rendszerváltás szellemi előkészítésében; ráadásul közülük számosan később aktív politikai szerepet is vállaltak a demokratikus Magyarország közéletében. E generációs mozgalom története még megírásra vár,² meg kell azonban állapítani, hogy jelentősége meghatározó volt a kommunista rendszer erőzójában.³ Ezt ezúttal a BUKSZ és a Hajnal István Kör példájával igyekszem bizonyítani.

NEMZEDÉKI SZERVEZŐDÉS

A változásokat kiváltó folyamatok értelmezéséhez kínálja magát a nemzedéki tömörülés, az ennek megfelelő élmény- és tapasztalati közösség magyarázóel-

ve. E történeti elbeszélő módszer legismertebb hazai szellemi terméke Szekfű Gyula liberalizmuskritikát megfogalmazó munkája.⁴ A nemzedék társadalomtudományi fogalmát Mannheim Károly pontosította és tette alkalmassá az analitikus használatra.⁵ Újabban számos kritika érte ugyan a fogalom történeti használatát,⁶ ennek ellenére kitartunk amellett, hogy a rendszerváltás kulturális kísérőjelenségét nemzedéki kontextusba állítsuk

A 68-as, olykor Nagy Nemzedéknek is nevezett generáció életében sorsdöntő élmény volt az ifjúsági szubkultúra kivirágzása, amely alig néhány évvel 1956 leverése és a féktelen állami terror után mind nagyobb erővel jelentkezett. Szimbolikus és gyakorlati megnyilatkozása az életforma, vagy legalábbis az életstílus szabad megválasztása volt, amely hosszú haját, az öltözködési kultúra átalakulását (farmernadrág és mokaszin cipő, szakadt ruházat), mindenekelőtt a pop-, vagy ahogy akkor nevezték, a beatzene tomboló élvezetét és a nyugati fogyasztói kultúra csodálatát jelentette.⁷ E nemzedék értelmiségivé váló tagjaiból verbuválódott a hetvenes–nyolcvanas években a „szabadság kis köreinek” nagy hányada, olyan fiatalokból, akik a saját világukba visszahúzódva, ugyanakkor egymás társaságát lázasan keresve, alternatív szellemi

létezésre rendezkedtek be. Pontosan még nem tudták, hogy mi lesz, mi lehet önmaguk keresésének az eredménye, a szemük előtt lebegett ugyanis 1956 fájó példája, összes kijózanító következményével együtt.⁸ Az a tíz, tizenöt, majd húsz év, amely az időközben felnőtté váló 68-asokat 1956-tól elválasztotta, döntőnek mutatkozott. Hiszen szerintük 1956 inkább csak a szüleik, semmint az ő ügyük és tragédiájuk, még ha – a szüleik révén – olykor őket is közvetlenül érintette 56 tovasugárzó hatása. Ez a röpke évtizednyi időbeli távolság azonban szinte történelmivé avatta számukra 56 emlékét. Ennek a tudatában érthető meg csupán, hogy miért akart ez a nemzedék többet és mást, mint amit a rendszer elvárt a társadalomtól, valami olyat, ami a kommunista rendszer szemszögéből kellemetlennek számított. A funkcionáriusok az alternatív életforma égető vágyát rosszallották, a megvalósítására törekvést olykor kriminalizálták is. Mégis engedték érvényesülni, mert depolitizáltságában kevésbé tűnt veszélyesnek, mint amire a kádári vezetés 1956 és az oda vezető erjedési folyamat kapcsán élénken emlékezhetett. A NER propagandája által mostanában gyakran kipellengérezett hatvannyolcasságnak nagy felhajtó ereje volt tehát a rendszert lazító későbbi törekvésekre nézve.⁹

AZ 1989-HEZ VEZETŐ ÚT

A brezsnyevi pangás árnyékában megmerevedett Kádár-rendszer egyre kevésbé volt konszolidáltnak mondható, miután egyre kevésbé tudta lojalitásra bírni a fiatal felnőtt értelmiség egy részét. Ez magyarázza, hogy a politikai rendszerváltás pillanatában már részben készen álltak az új szabad világ szellemi berendezésére. Tehát nem a rendszerváltás hozta mozgásba a szabad szellemi életet Magyarországon, inkább csak lökést adott további kiépüléséhez.

Mind a *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* című folyóirat,¹⁰ mind a Hajnal István Kör néven ismert társadalomtörténeti szakmai egyesület már készülődésben volt a rendszerváltást megelőző években, vagy már szinte készen is volt, amikor a rendszerváltás bekövetkezett. A mostani évfordulós megemlékezés 1989-et tekint a rendszerváltás dátumának, ehhez képest a Hajnal Kör már 1988 márciusában megalakult, informálisan pedig korábban is létezett.¹¹ Ezért rendezhette meg a Kör 1986 szeptemberében Salgótarjánban első országos konferenciáját, bár jogi értelemben csupán 1989 márciusában alakult végül egyesületté. A diktatúra idején nem nyílt gyakorlati lehetőség mozgalmak és szerveződések formai elismertetésére; ahol viszont mégis adódott alkalom a szabad vagy kevésbé üldözött nyilvános ténykedésre, ott akár évekkel a rendszerváltás jogi aktusa előtt is szabadon létezhetett a szellem.

A *BUKSZ* első száma viszont csak 1989 decemberében látott napvilágot, ugyanis akkoriban nem lehetett folyóiratot kiadni hatósági engedély nélkül. Ráadásul a kiadványok előállításához pénz is szük-

1 ■ Szélényi Iván: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. *Mozgó Világ*, 2015. 1. szám, 80–97. old.

2 ■ Egy szegmensükről szól: Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.

3 ■ E tényt meggyőzően dokumentálja a kommunista korszak kulturális ellenállását vizsgáló, nemrég lezárult nemzetközi projekt is. Vö. Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. MTA BTK TTI, Bp., 2018.; továbbá: Balázs Apor – Péter Apor – Sándor Horváth (eds.): *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*. Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Bp., 2018.

4 ■ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1940. A könyv első kiadása 1920-ban jelent meg.

5 ■ Karl Mannheim: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (összeáll., vál., bev.): *Ifjúságszociológia*. KJK, Bp., 1969, 31–67. old.

6 ■ Wulf Kansteiner: Moral Pitfalls of Memory Studies: The Concept of Political Generations. *Memory Studies* 5 (Ápril 2012), 2. szám, 171–173. old.

7 ■ Horváth: *Kádár gyermekei*; kultúr- és elmélet-történeti feldolgozásához alapvető: Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*. Noran, Bp., 2003.

8 ■ 1956-nak a fiatalok emlékezetkultúrájában játszott szerepéről szól az „ötvenhatosok” gyermekeinek az élményvilágát feltáró, oral history interjúkon nyugvó munka. Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: *Titkokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Bp., 2000.

9 ■ Mindehhez vö. Gyáni Gábor: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ*, 2008. 8. szám, 29–34. old.

10 ■ *A New York Review of Books*ra fonetikusán rímelő, ugyanakkor a szigorú kritikával fenyegető szójátékos rövidítés Rév István találmánya volt.

11 ■ A Hajnal Kör megalakulásának történetét – forrásokra és a saját emlékezetemre hagyatkozva – már korábban megírtam, a továbbiakban ebből a kútfőből meríték. Gyáni Gábor: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? *Korall*, 17 (2016), 64. szám, 181–197. old. Újraaközlve In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 234–256. old.

seges, ami 1989 előtt végképp nem állt a lapindítók rendelkezésére – ezt az MTA–Soros Alapítvány tette lehetővé. 1989-cel azonban egyszeriben beléptünk a lapindítások nagy és megismételhetetlen évébe. Az akkor egymással csaknem egy időben indított folyóiratok közül szinte csak a *BUKSZ* állja ma is a sarat a 2018 óta tartó *Kulturkampf* ellenére is; a többi, kevés kivétellel, megszűnt már azóta, vagy ha még létezik, akkor (néhány kivétellel, amilyen például a *2000*) mára felolvadt a NER gépezetében. Jól példázza ezt a folyamatot a szintén 1989-ben indított, az ultraradikális liberális fideszesek orgánumának számító *Századvég* folyóirat sorsa.¹² Beszédes kivétel viszont a *Kapu* és a *Hitel*, amelyek már 1988-ban megkapták a lapindítási engedélyt. A *Kapu* indulásának a körülményeit nem ismerjük. A ma is szilárd lábakon álló *Hitel* különleges okoknak köszönhetette korai engedélyeztetését.

A Kádár-rendszer féllegális ellenzéke, a hosszú időn át Illyés Gyula vezérszerepével fémjelzett népi írói kör már az 1980-as évek eleje-közepe óta szüntelenül ostromolta a kommunista vezetést, hogy biztosítson számukra legális megnyilatkozási orgánumot, engedélyezzék saját folyóirat kiadását.¹³ Megkockáztatom, ezek a törekvések különösen nagy tápot kaphattak attól, hogy a demokratikus ellenzék – a lengyel Szolidaritás és értelmiségi holdudvar hatására – az évtized elejétől földalatti publikációs tevékenységbe fogott. Ezt a komoly kihívást a népiek nem hagyhatták válasz nélkül. Ha ugyanis a szamizdatosok mégiscsak megszólalhatnak a saját, nem cenzúrázott hangjukon, akkor miért nem illeti meg ez a jog és lehetőség a rendszer némileg lojális ellenzékét? Így és ezért kerülhetett sor, a többi lapalapítást megelőzve, a *Hitel* kiadására, ami komoly engedmény volt a már egyre látványosabban gyengülő állampárt részéről. Igaz, a *Hitel* mögött álló szellemi-politikai kör néhány hónappal később MDF néven párt jellegű „társadalmi szervezetté” alakult át. A sajtóviszonyok liberalizálása szempontjából fontos fejlemény volt ugyanakkor, hogy 1988 márciusában a Pártközpont Agitációs és Propaganda Osztályának szerepét átvette a Társadalompolitikai Osztály, a Tájékoztatási Hivatal pedig egész egyszerűen megszűnt. Ezzel kétségkívül nőtt a sajtó önállósága is. Végül az Országgyűlés 1989. október 23-i hatállyal módosította az Alkotmányt, belefoglalva a sajtó szabadságát is, bár ekkor nem mondták még ki a cenzúra tilalmát: a jogi személyhez kötött lapalapítás kötelezettségét csupán 1990. január 31-én törölték el. Addigra már magán-személyek is indíthattak lapot, ami jelzi a központi sajtóirányítás akkori tehetetlenségét.¹⁴

A Hajnal István Kör története némileg másként zajlott, már ami a megalakulás konkrét körülményeit illeti. A szoros értelemben vett történeti szak tudományos egyesület egy alternatív, a *mainstream* történetírástól elütő szemlélet jegyében jelentette be igényét az önálló szervezeti létre. Nem részletezem a Kör első, 1986-os konferenciájához vezető kacsaringós utat. Tény, hogy a kvázi-megalakulás (1986)

után a Kör nyomban nyilvános ténykedésbe fogott. A lapalapítók (a bukszosok) és az egyesületalapítók (a hajnalkörösök) között erős volt az átfedés: ez a két törekvés kezdetben szorosan összetartozott, s csak később vált szét az útjuk, bár néhányan mindkét vállalkozásban utóbb is részt vettek. Jellemző továbbá, hogy a *BUKSZ* és a Hajnal István Kör kezdeményezői között egyaránt megtalálhatjuk a Kádár-kori ún. demokratikus ellenzék tagjait (Benda Gyulát, Bence Györgyöt, Klaniczay Gábort, Laki Mihályt, Rév Istvánt), és szinte mindenki, aki a két vállalkozásban prismszerepet vitt, közel állt az ellenzéki vagy a féllenenzéki körökhöz.

A KEZDETI ÉVEK

Első országos konferenciájára a Hajnal István Kör, miután kiderült, hogy a társaság nem szerveződhet meg a Magyar Történelmi Társulat keretében, akár fiatal történészek szekciójaként, akár társadalomtörténeti szekcióként próbált megalakulni. Ez a törekvés nem járt sikerrel, mert a Társulat ellenállt, még ha látszólag egy ideig tárgyalt is az ügyről a későbbi hajnalkörösök képviselőivel. A sikertelen intézményesülés így szinte kikényszerítette, hogy önálló útra térjenek, amit az első országos társadalomtörténeti konferencia megszervezése demonstrált 1986-ban. A tanácskozás a társadalomtörténeti módszerek és források megvitatását tűzte napirendjére.¹⁵ Az

12 ■ A főszerkesztő Gyurgyák János volt, szerkesztői között találjuk többek között Orbán Viktort, Kövér Lászlót, Stumpf Istvánt és Fellegi Tamás Lászlót.

13 ■ A népi írói mozgalom 1945 utáni szellemi (politikai) utóéletéről lásd Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa, Bp., 2012. 245–273. old.; Agárdi Péter: *A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről*. *Múltunk*, 2018. 4. szám, 234–269. old. – a téma alapvető szakirodalmával és forráskiadványaival, főként a Szeredi Pál munkáira való bőséges utalással.

14 ■ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 452. old.

15 ■ Az első tanácskozás anyaga megjelent külön kötetben, elindítva a Kör azóta is folyamatosan kiadott konferenciaköteteinek hosszú sorát. A. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. *Salgótarján*, 1986. szeptember 28–30. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. A Kör konferenciakiadványairól szóló áttekintéshez vö. Czoch Gábor: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. A Hajnal István Kör könyvsorozata. *BUKSZ*, 2017. 3–4. (ősz-tél) szám, 235–237. old.

16 ■ Vö. Gyáni Gábor: *Láthatási jog*. *HVG*, 1989. május 13. 4–6. old.; uő: *A levéltárak és a kutatás szabadsága*. *Hiány*, 1990. március, 3–5. old.

17 ■ *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 1989. 1. szám (december), 3. old.

18 ■ Fügedi Erik: A Szent István jubileum; Rév István: „Az ember végül...”; Rugási Gyula: Vezekló tudomány; Takács Imre: Feldarabolt idő; Vági Gábor: Híres mesterségem címere. *Uo.* 4–10, 19–34, 51–56, 63–66. old.

19 ■ Niedermüller Péter: A néprajztudomány válaszfaltjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *Uo.* 79–84. old.

20 ■ Pető Iván: A közelmúlt történelme mint bestseller. *Uo.* 87–92. old.

21 ■ Csicskó Mária: Bibliográfia a magyar 1956-al foglalkozó könyvekről. *Uo.* 93–97. old.

22 ■ Perczel István: Hagyomány, kereszténység és gnószticizmus. *Uo.* 69–77. old.

új történész csoportosulás, benne sok vidéki, közgyűjteményekben dolgozó kutatóval, így fejezte ki a szemléletváltásra irányuló határozott szándékát a történetírásban. (Erről lásd a mellékelt dokumentumot). A társadalomtörténet mint struktúratörténet-írás lázadás volt a politikatörténet-centrikus főáram és a közvetlen, idővel némileg lazuló pártállami felügyelet ellen. A Kör ezután mindig megrendezte (vidéken) éves országos konferenciáját. Ezek sorában a harmadik tanácskozást, amelyik nem véletlenül a *Társadalmi konfliktusok* témakört vitatta meg, 1989. június 15–18-án tartották, akkor tehát, amikor a Hősök terén is sor került a rendszerváltás szimbolikus kezdetét kifejező szertartásra, Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetésére. A Kör, amely ekkor már évek óta tevékenyen részt vett a rendszerváltást előkészítő szervezetek egymással koordinált munkájában, a korszakozók egyikeként, vezetőségi tagjaival képviseltette magát az újratemetésen. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület első megválasztott vezetősége egyébként Bácskai Verából (elnök), Benda Gyulából (alelnök) és Á. Varga Lászlóból (titkár) állt.

A Kör az 1989-es hivatalos megalakulását követően, sőt már korábban is, kezdeményezte a rehabilitációkat. 1988 decemberében a vezetőség azzal a kéréssel fordult az Akadémia Történettudományi Bizottságához, hogy tegyen meg mindent az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott tudósok tagsági jogállásának visszaállításáért. Ez utóbb meg is történt. 1989 februárjában a Kör nyilatkozatot bocsátott ki az 1945 és 1962 között lefolytatott politikai perek felülvizsgálatának tisztességes megoldása érdekében. 1989 márciusában a Nyilvánosság Klubbal, a Történelmi Igazságtételi Bizottsággal és a Független Jogász Fórummal karöltve közös nyilatkozatban sürgette egy 1956 történetét kutató intézet felállítását. 1989 májusában az előbbi szervezetekkel együtt megrendezte az *Elhallgatások és torzítások, avagy hogyan kutatható a közelmúlt magyar történelme* című tanácskozást. Így kívánták kikényszeríteni a XX. századi történelem levéltári és egyéb forrásaihoz való szabad hozzáférést.¹⁵ Az akciónak lett is fogantatja: a Németh-kormány 1989 novemberében rendeleti úton könnyítéseket vezetett be e téren, ami azonban nem tűnt kielégítőnek. A Hajnal Kör 1990 januárjában ezért eseti bizottságot állított fel, hogy foglaljon állást az új levéltári kutatási szabályokról, és tegyen javaslatot a kormánynak az állampárti iratanyag jogállásának, valamint a megyei MSZMP-archívumok elhelyezésének kérdésében. A bizottság olyan intézkedésekre szeretne volna rábírní a kormányt, amelyek biztosítják a múlt feltárásának depolitizálását, a történeti kutatások mentesítését a pártpolitikai érdekektől. Miután azonban az új, az Antall-kormány megalakult, a bizottság feloszlott.

A Kör, több más szervezettel együtt, az 1956-os üldözöttek jogi rehabilitációját követelő civil társadalmi kezdeményezésekben is részt vett. Szorosan vett szakmai ténykedéséből most azt az egyetlen mozzana-

tot emelem ki, hogy nyilvános fórumot biztosított az 1989 előtt alternatív tudományos szemléletet képviselő, olykor elhallgattatott, főként a társadalomtörténet terén úttörő tudósok megszólaltatására: így többek között Szabad György, Fügedi Erik, Bak János, Király Béla vagy Deák István nagy hallgatóság előtt beszélgetéssel egybekapcsolt előadásokat tartott a Kör rendezésében.

A Kör nagy szerepet játszott az egyetemi történelemtanítás akkor sürgetett reformjának elindításában (ez később azonban elakadt), a tudományos könyvkiadás megújításának folyamatában, s nem utolsósorban az ELTE BTK-n Bácskai Vera vezetésével felállított Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéknek is háttérül szolgált.

A BUKSZ – *Budapesti Könyvszemle* igényes multidiszciplináris társadalomtudományos periodikaként lépett színre. Idézem az első számból az olvasószervező, Lackó Mihályszerkesztősi beköszöntőjét: „Lapunk bírálatokat közöl a humán tudományok körében megjelent könyvekről. Megbántani senkit sem akarunk, nem is tehetnénk. Hisz a megjelent bírálat éppúgy megítélhető, mint a mű, amelyről íródott. Magyarán: a kritika dialógus kezdete lehet, ezért szívesen látjuk a szerzők válaszcikkeit is, megjelentjük őket levelezési rovatunkban. Alapelvünk a szakmai igényesség. Mintánk a szigorú *Budapesti Szemle* és a kiváló *New York Review of Books*.¹⁷ Mint kritikai folyóirat, a nyílt és szabad bírálat igényének kívánt megfelelni, már első számában is kritikus hangvételű bírálatokat közölt az akkor vezető pozíciójú és támadhatatlan tudományos elit egyes tagjainak (Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Marosi Ernő, Lackó Miklós, Hankiss Elemér) könyveiről.¹⁸ Az írások némelyike különösen nagy port kavart szokatlanul éles hangütésével. Egyúttal az égető tudományos kérdések megfogalmazása is napirendre került, egyebek közt a néprajztudomány pozitívizmusának a bírálata,¹⁹ a történelmi ismeretterjesztés, ma úgy mondanánk, *public history* jelensége,²⁰ 1956 historiográfiája,²¹ vagy a Hamvas Bélához kötődő kultikus szellemi jelenség megítélése.²² S még további 22 rövidebb lélegzetű könyvbírálat sokféle tudományterületről. A lap első szerkesztőségének tagjai voltak: Bence György, Erős Ferenc, Gyáni Gábor, Harsányi Tamás (tördelő-képszerkesztő), Klaniczay Gábor (főszerkesztő), Koncz E. Katalin (szerkesztősi titkár), Lackó Mihály, Laki Mihály, Pajkossy Gábor, Rév István, Széphelyi F. György, Szörényi László és Vági Gábor.

A BUKSZ minden egyes száma valóságos szellemi eseménynek számított a politikai diktatúra örömlalmaiban elnyomított, eltunyult tudományos közbeszéd körülményein változtatni igyekvő vára-kozások közepette. A könyvbírálat műfajának előtérbe állítása is a kritikai attitűdöt kívánta erősíteni. A BUKSZ programja hamar értő fogadtatásra talált: az első szám több cikke is vitára ingerelte az olvasókat, és a kritikus reflexióknak a lap készséggel adott

helyet.²³ Gyakran hívták a szerkesztőket főként vidéki ankétokra, ami ma már szinte elképzelhetetlen egy folyóirat esetében. Az első szám után Pécs is vendégül látta a *BUKSZ* szerkesztőit, és ennek kapcsán látott végül napvilágot 1991 őszén a *Janus* című pécsi társadalomtudományi periodika hasábjain az első elemzés és értékelés a lapról. Szerzője megállapította:

„Nagyon fontos jelzés, hogy a *BUKSZ* első száma alapvetően opponálja az előző generáció [előbb] felsorolt mintáit, s így nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalomtudományban sok év után megszerződött egy új generáció. Ez a generáció mindenél fontosabbnak tartja a tudományos igényesség érvényesülését, s ezért kritikával szemléli elődei tevékenységét. Ilyen értelemben a *BUKSZ* első száma egyfajta »szimbolikus apagyilkosság«, szembefordulás a korábbi generációkkal.”²⁴

BUKSZ „példát mutat intellektuális igényességből – egy alapján igénytelen szellemi közegben – zárult az értékelés. – Megvalósítja az egyetlen lehetséges alternatívát: egy közös célokat maga elé tűző gondolkodói csoport megszervezi magát, s felmutat a környezete számára egy paradigmát.”²⁵

Az idézett sorok a rendszerváltás szellemi ígérését, az ez iránt támasztott igényeket és elvárásokat dokumentálják. Amit Karinthy Ferencnek a mellékletben olvasható naplórészlete is jól érzékeltet. A *Hajnal István Kör* és a *BUKSZ* már a megszületését is a politikai rendszerváltáshoz szorosan kötődő szellemi

várakozásnak köszönhet, aminek a későbbiekben is igyekezett megfelelni. Olyan szellemi műhelyek alakultak ekkoriban, amelyek azóta is őrzik intézményes és gondolkodói önállóságukat: soha nem váltak állami intézményekké, a hivatalosság képviselőivé, sőt többnyire szemben állnak a politika által pártfogolt kultúrával. Ennek komoly ára is volt és van mindmáig: az anyagi bizonytalanság nem szűnő, sőt egyre fokozódó réme. Amíg a Soros Alapítvány aktív szponzori tevékenységet folytatott, és amíg a kelet-európai demokratikus átmenetet anyagilag segítő külföldi pénzforrások szintén rendelkezésre álltak, addig többnyire biztosított volt a *BUKSZ* megjelenítése (még honoráriumokra is futotta!), és egyben adott volt a *Hajnal Kör* zavartalan működése is. Ez a támasz azonban idővel megszűnt, az állami jóindulat pedig mára szinte teljesen elpárolgott; ezzel többnyire be is fellelgett a szabad szellem efféle megnyilatkozásainak. Így ma már abban lehet csupán reménykedni, hogy a jövőben bekövetkezik egy újabb szellemi rendszerváltás, amelyet a mostani fiatal nemzedék visz majd véghez. □

23 ■ Gombár Csaba: Levél Vági Gábornak; Barabás Jenő: Válaszút vagy útvesztő. *BUKSZ*, 1990, tavasz, 3–5. old.; Fejtő Ferenc: Perczel Istvánnak; Sárkány Mihály: Vágyak és választások; László Ruth: Reflexió. *BUKSZ*, 1990, ősz, 277, 281, 288–294. old. Perczel válasza bírálójának: Perczel István: Válasz László Ruth reflexióira. *Uo.*, 282–286. old.

24 ■ Szijártó Zsolt: Budapest Könyvszemle (*BUKSZ*). *Janus*, VIII. 23. (1991), 112. old.

25 ■ *Uo.* 116. old.

MIÉRT EGY ÚJ TÁRSASÁG?

1988. március 22-én, 145 taggal megalakult a *Hajnal István Kör*,

megválasztotta vezetőségét és tanácsadó testületként működő választmányát, és egyesületalapítást kezdeményezett. Mint az erre az alkalomra kibocsátott 0. számú Társadalomtörténeti Hírlevélben olvasható előterjesztések, javaslatok tanúsítják, a szervezők eredeti szándéka a Magyar Történeti Társulat keretein belüli Társadalomtörténeti Szekció létrehozása volt, s az ide vezető többéves (a 0. számú Hírlevélben dokumentált) tárgyalássorozat holtpontra jutása miatt született végül is az önálló egyesület melletti döntés.

Utólag szemlélve magunk is nehezen értjük, miért vesztegettünk annyi időt azzal, hogy – hivatlanul – csoportos bebocsátást kérjünk a szakma legpatinásabb intézményébe. A Történelmi Társulat keretei közé való „beilleszkedés” eredeti terve még abból az időből való, amikor – rövid távon – a tudomány berkeiben is változtathatatlanak, bővíthetetlenek tűnt a monolitikus jellegű hazai intézménystruktúra. 1987–88-ban azonban a körök, egyletek, egyesületek, társaságok hirtelen és örömdetes elszaporodása,

KLANICZAY GÁBOR

s az egyesületi törvény közeljövőbeli változása e téren új helyzetet teremtett. Mi sem természetesebb, mint hogy egy új szakmai csoportosulás, amely már képesnek mutatkozott arra, hogy a tudományos közéleten belül önálló rendezvényeket (vitákat, konferenciákat) szervezzen és kiadványokat adjon ki – egy idő után új csoportosulások intézményesülésével lesz tagoltabb, sokoldalúbb, gazdagabb:

„A *Hajnal István Kör*, mely az itt közreadott alapszabállyal várhatólag már ez év őszén átalakul *Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesületté*, nem egyéb, mint a már sok éve szűkebb és tágabb körökben folytatott szakmai tevékenységünk új kerete. Programja azokból a törekvésekből áll össze, amelyek már több formában elhangzottak műhely-vitáinkon, valamint az 1986-os salgótarjáni és az 1987-es gyulai társadalomtörténeti konferencián. Röviden összefoglalva: a magyar társadalomtörténet új forrásokon alapuló és az új történettudományos módszereket hasznosító művelése; a rokon témák egymástól elszigetelt tör-

ténész, levéltáros és muzeológus kutatói valamint a rokonszarmák (szociológia, gazdaságtörténet, néprajz, politológia, irodalomtudomány, művészettörténet stb.) képviselői közötti sokoldalú kapcsolatfelvétel, kommunikáció elősegítése; alulról építkező, szakmai műhelyeken alapuló társulás, mely független a szakma meglévő intézményeitől, ugyanakkor kapcsolatot tart fenn azok képviselőivel s egy újféle szakmai közéletiség kialakítására törekszik.

Ezeket a célokat szolgálják a kör s majd az egyesület már kialakult vagy most szerveződő tevékenységi formái: havi-kéthavi műhely-viták, módszertani előadások; éves-kétéves országos társadalomtörténeti konferenciák; rendszeres időközönként közzétett országos nyilvántartás a társadalomtörténeti témákkal foglalkozó kutatókról és aktuális munkáikról; a történettudományos kutatóhelyeken és levéltárakban használt számítógépek, programok, számítógépes módszerekkel folytatott kutatások számbavétele, számítógépes tanácsadás megszervezése. Maga a Társadalomtörténeti Hírlevél is a sokoldalú és gyors szakmai kommunikáció eszköze kíván lenni.

Mindezt valóban jobban tudja koordinálni, összefogni egy egyesület, mint a spontán együttműködésből kipattanó alkalmi szervezőbizottságok. Amikor azonban az önálló egyesület alapítását kezdeményeztük, természetesen arra is gondoltunk, hogy a korábbi tevékenységformák mellé egy sor újabb is társul. Az egyesület mozgásterét, lehetőségeit, esetleges lapalapítását persze az határozza majd meg, hogy milyen anyagi támogatást tudunk szerezni az elképzeléseink megvalósításához. Az újabb elképzelések pedig a szervezetalapítás nyomán jelentősen kibővült tagság s a választmány ötleteire támaszkodnak – ezeknek fölösleges itt elébe vágni. Egy dologról, befejezőként, mégis fontos itt szólni.

Amikor körünk, egyesületünk névadójául Hajnal Istvánt választottuk, azért tettük, mert úgy éreztük,

hogy az ő életműve pontosabb iránytűt ad szakmai törekvéseinkhez, mint valamely tárgyyszerű téma-megjelölés. Másrészt úgy véltük, hogy a létrehozandó szervezet neve így megszemélyesítve valahogy kevésbé fontoskodó, kevésbé kelt hivatalos-bürokratikus benyomást, s ez az »efemer« jelleg közel állt kezdeményezésünk hangulatához. Nyilván hatott ránk az utóbbi idők gyakorlata is, melyben a múlt oly sok kiváló politikus-tudós-művész egyéniségének újra felfedezett tradíciója lett egy-egy újszerű csoportosulás támpontja. Akárhogy is történt, ezzel a választással egy újabb feladatot is magunkra vállaltunk: Hajnal István – sokáig méltatlanul figyelmen kívül hagyott, s napjainkban ismét népszerűsödni kezdő – életművének megismerése, megismertetése, kiaknázása. Ennek jegyében rendezte meg május 30-án körünk első »plenáris« ülését, ahol három előadó (Glatz Ferenc, Márkus László és Lakatos László) illusztrálta bőséges példákkal Hajnal életművének gazdagságát, törekvéseinek folytathatóságát. Hasonló viták, esetleg nehezen hozzáférhető Hajnal-írások kiadása jövőbeli terveink között is szerepel. Mindezzel azonban korántsem kívánunk valamiféle új szakmai kultuszt teremteni, s energiáink legjavát e kultusz népszerűsítésére fordítani. Hajnal István neve körünk-egyesületünk számára inkább szimbólum, mely sok mindent megtestesít az általunk kívánatosnak tartott szakmai törekvésekből; a módszertani igényességet, mely kombinálni tudja a történeti részkérdések forrásszerű feldolgozásával a rokontudományok elméleteit; az európai látókört, mely részletes összehasonlítások segítségével keresi a magyar történelem helyét az európai összfejlődésben; az ideológiai-politikai elfogulatlanságot, mely esélyt ad a történettudománynak arra, hogy a múlt hitelesebb képét tárja a jelen elé.” □

(Megjelent 1988-ban, a *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1. számában)

Karinthy Ferenc a *BUKSZ*-ról
[1989.] december 17.

Tegnap, szombat este Lackó Miklóstól kaptam egy új folyóiratot, Buksz a címe. Fialat értelmiségiek írják, nem is az utánunk következő nemzedék, inkább már unokák.

Hallatlanul fölkészültek. Csupa kritika, és csupa bálványrombolás. Nemhogy az idősebbeket, az eddig úgynevezett reformista vagy fél-, avagy egészen ellenzékieknek nevezetteket is tökéletesen elutasítják. Levágják a hallatlanul bátornak tartott Hankiszt, elutasítják a ma hirtelen népszerűvé vált Hamvast, nem is szólva az MTA elnökéről, Berend T. Ivánról, vagy Pozsgayról, féligmeddig Lackó Miklóst is.

* ■ Forrás: Karinthy Ferenc: *Napló 1974–1991*. Sajtó alá rendezte: Jovánovics Miklós. Littoria, Budapest, 1993. 447–448. old.

Ez a »harmadik nemzedék« teljesen elutasítja úgy szólva mindazt, ami 45 után történt, íródott, s csak 1-2 írónak, inkább csupán kóvedből kegyelmeznek meg (Ottlik, Mándy). Teljes őrsváltás. Hogy mit akarnak voltaképp, ebből a vaskos füzetből nem derül ki. De hogy mit nem, annál inkább.

Így van ez, eljárt az idő fölöttünk. A szerkesztő Klaniczay Gábor, Kl. Tibor fia.

De mit lehet itt tenni?

Közben a szocialista tábor napok alatt széthullik. Az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, meg Gorbacsov is inog. De hogy mi lesz ebből, senki sem tudja. Mindenesetre néhány nagyon nehéz esztendő, infláció, áruhiány, munkanélküliség, bűnözés, lezúllás. És a kibontakozás, ha ugyan – csakis a Nyugat anyagi segítségével – megtörténik, mi már nem érjük meg.

Nem kell senkinek, megbukott mindenütt a társadalmi tulajdon, a szocializmus. □